

JÖRG HAIDER

Wreker van een verguisde generatie*

Karin Jušek

"Wie Waldheim zaait zal Haider oogsten" zeiden bezorgde Oostenrijkers in 1986 toen beide politici gekozen werden, de één als bondspresident, de ander als partijvoorzitter van de *Freiheitliche Partei Österreichs* (FPÖ). Op grond van de gebeurtenissen die de verkiezingscampagne begeleidden waren er geen profetische gaven nodig om een zorgelijke politieke trend te voorspellen. De vroegere Oostenrijkse president heeft veel te verantwoorden, vooral dat hij en zijn partijgenoten door hun toespelingen op een joodse samenzwering het antisemitisme weer *salonfähig* hebben gemaakt. Daarnaast heeft zijn 'vergeetachtigheid' en zijn koppig herhaalde bewering met zijn dienst in de *Wehrmacht* slechts zijn plicht vervult te hebben, sentimenten aangewakkerd die het politieke klimaat in Oostenrijk behoorlijk verslechterd hebben. Uiteraard is de opkomst van ultrarechtse bewegingen in Europa - en de carrière van Haider moet ook in dat verband gezien worden - niet de schuld van Waldheim. Maar dat Haider het meest geprofitteerd heeft van de campagne die de omstreden kandidaat Waldheim gevoerd heeft, is inmiddels maar al te duidelijk.¹

De carrière van de relatief jonge politicus (geb. 1950) is buitengewoon goed gedocumenteerd. Haider is een 'media-specialist', hij weet de media te bespelen als weinig andere Europese politici. Voor- en tegenstanders besteden voortdurend aandacht aan hem. Hij heeft zelf een boek geschreven waarin hij zijn politiek programma toelicht: *Die Freiheit, die ich meine*². De rechtsextreme vleugel, die met Haider aan de top van de FPÖ kwam, publiceert trouwens opvallend veel. Net zo opvallend is de openhartigheid die uit deze publikaties spreekt. Gezien de politieke visies die worden verkondigd is dat bepaald niet vanzelfsprekend. Daarnaast zijn Haider, zijn partij en zijn connecties heel vaak onderwerp van uitgebreid onderzoek. Zijn hele doen en laten wordt geregistreerd en geanalyseerd. Geen ander Oostenrijks politicus wordt zo nauwlettend

* Artikel naar aanleiding van: Brigitte Bailer-Galanda, *Haider wörtlich. Führer in die Dritte Republik*, Löcker Verlag, Wenen 1995, ISBN 3-85409-253-9, 192 blz., DM 38,-; Lucian O. Meysels, *Unheimliche Allianzen. Wer ebnet Jörg Haider den Weg?*, Edition Va Bene, Wenen 1995, ISBN 3-85167-034-5, 224 blz.; Wolfgang Purtscheller ed., *Die Rechte in Bewegung. Seilschaften und Vernetzung der 'Neuen Rechten'*, Picus Verlag, Wenen 1995, ISBN 3-8542-289-4, 201 blz.; Hans-Henning Scharsach, *Der Haider's Clan. Wie Gewalt entsteht*, Orac, Wenen, München 1995, 288 blz.

1 Hans-Henning Scharsach, *Haider's Kampf* (Wenen 1992).

2 Jörg Haider, *Die Freiheit, die ich meine* (Wenen 1994).

gevolgd. Voor de volgende schets van de man en zijn aanhang is gebruik gemaakt van de vier meest recente publikaties over Haider en rechtsextreme bewegingen. De bekendste Haider-watcher is Hans-Henning Scharsach, auteur van het in 1992 verschenen boek *Haiders Kampf*³, waarin hij achtergrond, theorie en strategie van Haider analyseerde. Zijn nieuwste boek heet *Haiders Clan. Wie Gewalt entsteht*. Zorgvuldig brengt de auteur daarin de Haider-mannen en hun (neo)nazistische denkbeelden in kaart. Het boek van Lucian O. Meysels, *Unheimliche Allianzen. Wer*

ebnet Jörg Haider den Weg? richt zich daarentegen op de democraten, die zich bewust of onbewust door Haider laten gebruiken. Brigitte Bailer-Galanda laat Haider voor zich zelf spreken. Met *Haider wörtlich. Führer in die Dritte Republik* levert zij een uitgebreide documentatie van uitspraken, op onderwerp geordend en door haar ingeleid. Tenslotte verscheen nog *Die Rechte in Bewegung. Seilschaften und Vernetzung der "Neuen Rechten"*, uitgegeven door Wolfgang Purtscheller, expert op het gebied van het rechts-extremisme. Als basismateriaal is verder de meest recente uitgave van het *Handbuch des Rechtsextremismus*⁴ onontbeerlijk.

Hoe Haider de verguisde natie wrekt, uit: *Profil* 24, 10 juni 1996.

De invloed van de afkomst

De afkomst van een politicus is niet vanzelfsprekend relevant voor de beoordeling van zijn werk, tenslotte kan niemand het gezin kiezen waarin hij of zij geboren wordt. Toch zijn er omstandigheden die een nadere blik op de familiäre achtergrond rechtvaardigen, namelijk als blijkt dat iemands milieu een bepalende invloed op ideeën en werkwijze van de betreffende persoon uitoefenen. Haider is een dergelijk geval. Zijn ouders waren al in de jaren twintig overtuigde nationaalsocialisten. Haiders vader moest daarom het land verlaten en sloot zich in Beieren bij het Oostenrijkse legioen aan. Hij werd in 1934 gearresteerd omdat hij aan een terreuraanslag, die een Oostenrijkse politieagent het leven kostte, had deelgenomen. Beide ouders hebben nooit afstand genomen van hun politieke opvattingen - zo zijn ze trouwe bezoekers van SS-bijeenkomsten - en

3 Zie noot 1.

4 *Handbuch des Rechtsextremismus* (Wenen 1996).

hebben hun enige zoon geheel in overeenstemming met hun overtuigingen opgevoed.

Jörg Haider was dan ook al op middelbare school politiek actief. Hij werd lid van alle rechtse organisaties die de FPÖ als rekruteringssterrein gebruikte. In 1966 won hij met zijn referaat 'Sind wir Österreicher Deutsche?' een *Redewettbewerb*. Zijn voordracht werd in de neonazistische *Deutsch-Nationale Zeitung* afgedrukt. Hij viel in het nationale milieu op en werd door leidende FPÖ-politici snel vooruitgeholpen. In 1968 was hij al voorzitter van de *Ring Freiheitlicher Jugend Österreichs* en in 1979 lid van het parlement. Internationale bekendheid verwierf hij in 1986 toen hij een succesvolle greep naar de macht binnen de FPÖ deed. In een zorgvuldig voorbereide coup ontdeed de uiterst rechtse vleugel van de partij zich toen van haar toenmalige voorzitter en vice-kanselier Norbert Steger. Deze had geprobeerd van de FPÖ een liberale partij te maken hetgeen hem duur kwam te staan. De taferelen die zich bij die gelegenheid afspeelden - zoals in deze kringen gebruikelijk werd Steger voor jood uitgemaakt en vervolgens met vergassen bedreigd - werden door de Oostenrijkse televisie uitgezonden en baarden ook in het buitenland opzien. De volgende stap in Haiders glanzende carrière was zijn benoeming tot *Landeshauptman* van Karintië. Deze functie moest hij weliswaar na zijn uitspraak over de "ordentliche Beschäftigungspolitik im Dritten Reich" neerleggen, maar een week later was hij alweer present: hij was tot *Vice-Landeshauptmann* 'gekozen'.

Welke noodlottige rol Haiders afkomst speelt, wordt intussen steeds duidelijker. Hoofdredacteur Hans Rauscher van het conservatieve blad *Kurier* verweet hem onlangs in felle bewoordingen, door het verleden van zijn ouders geobsedeerd te zijn.⁵ Omdat zij nazi's waren en bleven, moet het nationaal-socialisme wel goed en fatsoenlijk zijn. Diegenen die het tegendeel beweren worden daarmee automatisch tot vijanden. Zij belasteren 'onze' ouders, 'ons' verleden. De Duitse tentoonstelling over de misdaden van de *Wehrmacht*, die aan het begin van dit jaar in Wenen te zien was, heeft deze problematiek zichtbaar gemaakt. Wie ooit gedacht heeft dat het nazisme op biologische wijze zou worden opgelost, kon nu zien dat een nieuwe generatie klaar staat om voor de grootvaders op te komen. In een *Brandpunt*-uitzending werd een Haider-fan voor de camera gehaald. Het gezicht van deze onopvallende jonge man vertrok van haat en agressie toen hij schreeuwde dat hij van zijn opa hield en niet toe zou laten dat de man voor oorlogsmisdadiger werd uitgemaakt. De behoefte aan een 'goede' grootvader - een psychische factor - leidt tot de aanvaarding van bovengenoemde logica. Wat deze grootvader ook op zijn geweten zou kunnen hebben, het mag niet ter discussie gesteld worden. Alles wat hij deed was juist. Wie kritiek heeft op de nazi's of de *Wehrmacht* werpt een smet op het blazoen van opa en dat zal zijn kleinzoon niet tolereren.

Het emotionele onvermogen om het falen van ouders of andere geliefde familieleden te accepteren heeft uitermate gevaarlijke politieke consequenties.

5 *Kurier*, 4 maart 1996.

Aan de hand van het geval van de SS-man Walter Reder wordt dit bijzonder goed duidelijk. Reder werd in Italië voor de moord op meer dan 1000 burgers veroordeeld. Deze moordpartij was geen gebruikelijke executie van gijzelaars. De rechtbank schreef erover: "Reder ist ein Mensch, der mit bodenloser Gemeinheit [...] Frauen vergewaltigte und zuließ, daß seine Offiziere und Truppen [Frauen] vergewaltigten, die erst kurz zuvor aus den Haufen der Leichen niedergemetzelter Eltern, Verwandter und Freunde herausgezogen worden waren."⁶ Deze man was voor Haider "ein Soldat wie jeder andere" en zeker geen oorlogsmisdadiger.⁷ Hij ging zelfs zo ver te beweren dat "das Schicksal Walter Reders hätte jeden unserer Väter ereilen können."⁸ Deze zin verradt veel over de spreker en zijn milieu. De ergste misdaden worden gebagatelliseerd, de schuld wordt gelijkmatig over alle soldaten verdeeld, want het had tenslotte iedereen kunnen 'overkomen' te moeten moorden en verkrachten. En om het gevoel van saamhorigheid te versterken worden de in feite allemaal als potentiële sadistische massamoordenaars afgeschilderde soldaten als 'onze vaders' aangesproken.

De nationalen en hun geschiedenis

Met het begrip 'nationaal' wordt in Oostenrijk altijd Duits-nationaal bedoeld. Deze specifieke betekenis staat in verband met de politieke situatie van de Donaumonarchie, die immers een *Vielvölkerstaat* was. De nationaal georiënteerden waren afkomstig uit de Duitstalige gemeenschap (die geenszins in haar geheel nationaal ingesteld was). De Duits-nationalen voelden zich, aangezien ze een minderheid binnen de Donaumonarchie vormden, bedreigd door de Slavische volkeren. Dit gevoel van angst en onbehagen had zeer weinig met de reële situatie van doen maar was vooral gebaseerd op hun gevoel van superioriteit ten opzichte van de andere bevolkingsgroepen. Vandaar de behoefte zich bij Duitsland aan te sluiten, daarmee zouden de Duitstaligen automatisch van minderheid tot meerderheid worden. Daarmee zou hun bevoorrechte positie voorgoed veiliggesteld zijn, was de achterliggende gedachte. De minachting voor de niet-Duitstalige volkeren was de gemeenschappelijke noemer van de nationalen in Oostenrijk. Daarnaast waren ze virulente antisemieten. Het is dan ook niet verbazingwekkend dat het grootste deel van deze groep later de weg naar het nationaal-socialisme vond.

Uiteraard was de Duits-nationale partij direct na 1945 verboden maar de aanhang van het *Dritte Lager*⁹ (de andere twee kampen waren de sociaaldemocraten en de christelijk-socialen) is deze klap zeer snel te boven gekomen.

6 Scharsach, *Haiders Kampf*, 113.

7 Bailer-Galanda, *Haider wörtlich*, 25.

8 Scharsach, *Haiders Kampf*, 113.

9 Wat in Nederland 'zuil' genoemd wordt heet in het Duits 'kamp'. Daarmee wordt de vijandige houding die de partijen tegenover elkaar innamen, tot uitdrukking gebracht.

Dat kwam omdat er zo veel waren: 500.000 leden van de NSDAP en hun gezinnen vormden een niet te verwaarlozen machts potentieel. Hoewel zeker niet alle leden geheel vrijwillig het partijboek hadden genomen - de angst werk of huis te verliezen speelde daarbij eveneens een belangrijke rol - ging het toch altijd nog om een aanzienlijke groep van overtuigde nazi's. Onder de naam *Verband der Unabhängigen* (VdU) formeerden zich de 'nationaal' ingestelden. Van begin af aan werd deze nieuwe partij door oude nazi's gedomineerd, de liberale vleugel had vooral een alibi-functie maar was verder van weinig betekenis. In 1949 nam de VdU voor het eerst aan verkiezingen deel en haalde toen 16 zetels.

Na de ondertekening van de *Staatsvertrag* in 1955 vertrokken de geallieerden uit Oostenrijk. De 'nationalen', intussen was de VdU in de FPÖ opgegaan, declareerden zich nu openlijk als rechtse partij en leden bij de verkiezingen van 1956 een zware nederlaag. De FPÖ raakte als partij van de *Ehemaligen* geïsoleerd. Het was de vroegere SS-man en ontdekker van de scholier Haider, Friedrich Peter, die probeerde het aanzien van de *Freiheitlichen* te verbeteren. Hij werd daarbij geholpen door de sociaaldemocraat Bruno Kreisky. Deze gaf de FPÖ regeringsverantwoordelijkheid. Daarmee werd de FPÖ een gevestigde partij. De liberale vleugel kreeg nu meer gewicht, en er bestond hoop dat de FPÖ zich tot een echte liberale partij zou ontwikkelen. Over het hoofd werd gezien dat, hoewel in de top van de partij intussen meer liberalen zaten, de basis nog steeds nationaal was. Toen deze basis in Haider haar nieuwe leider gevonden had, greep zij haar kans en onttreedde zich onmiddellijk van de liberalen. 1986 was het jaar waarin de FPÖ tot haar ideologische oorsprongen terugkeerde.

Hoe gevaarlijk is Haider?

Met Haider is een nieuwe generatie in het 'nationale' milieu aan de macht gekomen. Deze mannen - vrouwen zijn zowel op posities binnen de partij én als kiezers een duidelijke minderheid - hebben veel geleerd. Zij kennen de geschriften van hun voorgangers van binnen en buiten, dat blijkt zowel uit het taalgebruik (ridiculiseren en diffameren van de tegenstander, consequente vergelijking met dieren, liefst ongedierte) als ook uit de strategie (een onophoudelijke stroom van valse beschuldigingen, die ook nadat ze zijn weerlegd alsmaar herhaald worden). Daarnaast weten ze buitengewoon handig op alle nieuwe ontwikkelingen in te spelen. Scharsach beschrijft helder en goed gedocumenteerd hoe het nieuwe rechts-extremisme zich presenteert: Hitler wordt veroordeeld. Dat levert dubbele winst op. Ten eerste is het een erg makkelijke manier om zichzelf als fatsoenlijk te profileren en ten tweede is het een voorwaarde voor de nodige relativering van de nazi-misdaden. (Hitler en een kleine groep andere misdadigers krijgen de schuld toegeschoven, de rest was eveneens slachtoffer). Zowel de veroordeling als ook de relativering bieden toenaderingsmogelijkheden tot de conservatieve partijen. Ook met hun neo-liberale, econo-

mische programma bieden zij zich als een betrouwbare partner aan. Hun felle afgrenzing van links wordt bij democratisch rechts eveneens gewaardeerd. Deze presentatie maakt het voor de conservatieven in toenemende mate moeilijk zich af te grenzen. Hun aanhang zoeken de nieuwe rechts-extremisten zowel rechts als links. De helft van de Haider-partij bestaat inmiddels uit arbeiders, vroeger de potentiële aanhang van de sociaaldemocraten. In een tijdschrift van de vroegere pers-referendaris van Goebbels staan gedetailleerde aanwijzingen voor de omgang met een links geacht publiek. De leus 'Weg met de buitenlanders' zou bij een dergelijke groep contraproductief werken, zo wordt uitgelegd. "Aber welcher Linke würde nicht zustimmen, wenn man fordert: Dem Großkapital muß verboten werden, nur um des Profits willen ganze Völkerscharen in Europa zu verschieben. Der Mensch soll nicht zur Arbeit, sondern die Arbeit zum Menschen gebracht werden."¹⁰

De auteurs van de boeken over Haider laten geen enkele twijfel bestaan over het gevaar dat van deze man en zijn aanhang uitgaat. Scharsach en Purtscheller brengen de internationale connecties in kaart, waarbij duidelijk wordt dat het hierbij geenszins om een Oostenrijks fenomeen gaat. Wel wordt Haider als gevaarlijker dan Le Pen of Schönhuber beschouwd. Het internationale, rechts-extreme netwerk is goed georganiseerd en beschikt over veel geld. Zeker net zo interessant als de relaties tussen rechts-extremisten zijn hun connecties met de democratische partijen. Het contact verloopt via personen die zich op de rechtervleugel van conservatieve partijen bevinden. Het zijn in de regel bekende namen. In Duitsland bestaat tussen Hans Filbinger (de vroegere CDU minister-president van Baden-Württemberg die in 1978 moest aftreden toen Rolf Hochhuth zijn verleden als nazi-rechter publiek maakte), Peter Gauweiler (de Beierse CSU politicus die door zijn jacht op homoseksuelen berucht werd), Alexander von Stahl (de FPD-politicus die als chef van het *Bundeskriminalamt* moest aftreden), Rainer Zitelmann (historicus, journalist en lector van Haiders boek) en Jörg Haider duidelijke wederzijdse waardering. Ook de gerenommeerde *Frankfurter Allgemeine Zeitung* (FAZ) had zeer lang een correspondent in Wenen die juichende verhalen over Haider schreef. Hij leverde zijn krant propagandamateriaal in plaats van berichtgeving en de redactie tolereerde dat.

In *Unheimliche Allianzen* volgt Meysel de geldstromen die richting Haider gaan. Er zijn maar weinige industriëlen die openlijk voor hun steun aan Haider uitkomen, het merendeel handelt deze zaak discreet af. De auteur moet daarom indirecte methodes hanteren. Hij onderzoekt welke leidinggevende personen uit het bedrijfsleven Haider op zijn reizen begeleiden en door hem uitgenodigd worden. Daarbij blijkt hoe goed de politicus mensen weet in te palmen en naar zijn hand te zetten. In bijzondere mate geldt dat voor diegenen die eigenlijk met zijn partij niets te maken willen hebben maar voor Haiders persoonlijke charme gevoelig zijn zoals Otto von Habsburg. De zoon van de laatste Oosten-

10 Scharsach, *Haiders Kampf*, 21.

rijkse keizer ging zelfs zo ver Haider in Straatsburg te introduceren. Een andere, nog pijnlijkere aangelegenheid, is Haiders werven van alibi-joden. Hij heeft er soms succes mee. Een aantal oudere joodse intellectuelen voelde zich door de attenties van Haider geveleid en begon hem te verdedigen. Zo meende de socioloog Walter Simon dat het Haideriaans (een term die *Die Zeit* voor Haiders met nazi-begrippen doordrenkte jargon creëerde) door provocaties ontstaat. Haider flapte er weleens wat uit volgens hem. Dat je alleen kunt uitflappen wat in je hoofd zit en dat er bovendien een duidelijk patroon in de 'uitglijders' valt waar te nemen geeft Simon niet te denken.

Wie ook maar één van de vier boeken over Haider leest, zal daarna moeite hebben te begrijpen dat er nog steeds mensen zijn die uitspraken en acties van Haider vergoelijken. Scharsach toont aan welke en hoeveel eenduidig als rechts-extremisten bekende personen Haider in zijn partij heeft gehaald en op topfuncties heeft gezet, zoals bijvoorbeeld de FPÖ-ideoloog Andreas Mölzer. Zoals ook in zijn vorige boek heeft de auteur uitgebreid en zorgvuldig onderzoek verricht. Hij maakt er geen geheim van wat hij van Haider vindt en voor hoe gevaarlijk hij deze man houdt. In het door Purtscheller uitgegeven boek zijn de artikelen van wisselende kwaliteit, soms overlappen ze elkaar ook inhoudelijk, maar het merendeel is informatief. De al te duidelijk ten toon gespreide goede bedoelingen van de auteurs zijn soms onvrijwillig komisch, zoals bijvoorbeeld de dappere strijdkreet *no paseran* waarmee de inleiding wordt afgesloten.

Het boek van Meysels is vooral waardevol omdat de auteur een zeer kritisch oog op de onvrijwillige helpers van Haider werpt en hun motivatie helder en genuanceerd analyseert. Ook zijn inleiding is een beetje curieus:

Als Autor war ich bestrebt, meine eigene Meinung so spärlich wie möglich in dieses Buch einfließen zu lassen, also eigentlich nur dann, wenn gewisse Zusammenhänge und Hintergründe erläutert werden müssen. Mein Hauptanliegen war es, belegte Daten und Fakten zusammen mit den Kommentaren einflußreicher Kolumnisten - Sympahisanten, Neutrale und Widersacher Haiders, für sich selbst sprechen zu lassen; [...].¹¹

Nu is natuurlijk altijd voorzichtigheid geboden zodra een auteur beweert de feiten voor zichzelf te laten spreken, maar in dit geval is het ook nog komisch. Meysels kan zich namelijk in het geheel niet inhouden, elke door Haider geleden nederlaag wordt gevolgd door een parmantige opmerking van de auteur; de pro-Haider columnisten zijn heel kort, de anti-Haider commentatoren heel lang aan het woord en zo gaat het maar door. Het is niet duidelijk, wie Meysels met zijn objectiviteits-verklaring voor de gek wil houden - zichzelf of de lezer?

Brigitte Bailer-Galanda heeft een reputatie als eigentijdse historica opgebouwd. Zij heeft de Haider-uitspraken naar onderwerp geordend en van tussenteksten voorzien. Haiders onberekenbaarheid en gebrek aan scrupules

¹¹ Meysels, *Unheimliche Allianzen*, 15.

spreeken voorzichzelf. Verder wordt ook duidelijk dat hij voortdurend liegt respectievelijk onwaarheden verkondigt, en daarmee ook doorgaat als zijn ongelijk al lang is bewezen. Bailer-Galandas boek werpt de vraag op hoe iemand die op dergelijke wijze te werk gaat - en zich aan geen enkele regel of afspraak houdt - bestreden moet worden. Het *Dokumentationsarchiv des österreichischen Widerstandes* (DÖW), waar Bailer-Galanda werkt, geeft regelmatig een nieuwe oplage van het *Handbuch des österreichischen Rechtsextremismus* uit. Een accurater overzicht over personen, acties, samenhangen en achtergronden is nauwelijks denkbaar. Elke letter van een nieuwe uitgave wordt ook nog door juristen gecontroleerd want Haider & Co. lopen graag naar de rechter. Het DÖW is door zijn werkzaamheden inmiddels tot een gezaghebbend instituut uitgegroeid. Wie in het handboek wordt aangetroffen, krijgt het moeilijk in het openbare leven. Het openbaarmaken van rechts-extremistische verbindingen, de publicatie van namen die in dergelijke organisaties actief zijn of ze steunen, is een zaak van belang. Haider weet dat en verkondigt daarom dat het DÖW een communistisch bolwerk is, dat geen subsidie zou mogen krijgen. Maar zolang het DÖW in staat is te publiceren, zullen de verrichtingen van Haider op de voet gevolgd kunnen worden.

Het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis is uitgever van bronnenpublicaties en hulpmiddelen bij geschiedkundig onderzoek.

In de boekhandel:

Instituut voor
Nederlandse
Geschiedenis

RGP

Bronnen in het buitenland

Literatuurwijzer voor bronnen van de Nederlandse geschiedenis in buitenlandse archieven en bibliotheken,
samengesteld door K. Kooijmans.

ISBN 90-5216-083-x, ingenaaid, 222 blz., fl. 35,00 (verschijnt in september).

Unlocking government archives of the early modern period

Papers presented at a workshop held at The Institute of Netherlands History, The Hague, 17-18 november 1994,

edited by Augustus J. Veenendaal, Jr. and Johanna Roelevink.

ISBN 90-5216-079-1, ingenaaid, 143 blz., fl. 35,00.

Alle boeken van het ING zijn te bestellen via de boekhandel of rechtstreeks bij de uitgever: Instituut voor Nederlandse Geschiedenis Postbus 90755 • Prins Willem-Alexanderhof 5 • 2509 LL Den Haag • tel. 070-3814771 • fax 070-3854098 • e mail rgp@inghist.nl
Databestanden, voorpublicaties en fondscatalogus zijn raadpleegbaar op Internet: url: <http://www.konbib.nl/ing>.